

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SAMLINGER

TIL

JYDSK HISTORIE OG TOPOGRAFI

UDGIVNE AF

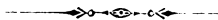
DET JYDSKE HISTORISK-TOPOGRAFISKE SELSKAB.

3. RÆKKE. II. BIND.

REDIGERET AF

CHR. VILLADS CHRISTENSEN,

SELSKABETS SEKRETÆR.

KØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS TILLGES BOGHANDEL.

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE

1899—1900.

Gudena, Gudenkjær, Gudensø, Gudensfjord.

En Redegjørelse af Cand. mag. Søren Hansen i Vejle.

Den afdøde Geograf, Professor Ed. Erslev, siger i sit interessante Værk »Jylland« om vort Lands største og længste Vandløb Gudena: »Det varede meget længe, inden man fandt paa, hvor denne Flod udspringer; gjennemgaaende finder man hos de ældre danske Kartografer og Geografer fra Marcus Jordan til P. Resen og Pontoppidan, at de lade den komme fra Søerne i Skanderborgeggen, og det er egentlig først Gliemann, der 1817 ogsaa anvendte Navnet Gudena paa det øvre Løb; paa Videnskabernes Selskabs Kort indkom det først 1820«¹⁾. Forsaavidt Erslev ved det første »man« forstaar Kartografer og Geografer, har han efter al Sandsynlighed Ret. Derfor borger hans Kjendskab til disse Mænds Værker²⁾. Men han skriver endvidere paa samme

1) Ed. Erslev: Jylland, S. 201.

2) Erslev gjør dog selv opmærksom paa, at Pontoppidan en enkelt Gang udtrykker sig anderledes. D. A. I, 528 siger han, at Gudena »kommer fra Torrild Herred ved Grænserne af Ribers Stift, løber i Skanderborg(!) Sø, derfra . . .«. Erslev kunde have tilføjet, at ogsaa Præsten Matthias Galthen i sin »Beskrivelse over Kiøbstæden Randers« (trykt 1802) har omtrent det rette: »Denne Aa (∴ Gudena), som efter Landkortet begynder ved Rørbeck og Stougaard i Coldinghus Amt, . . .« (S. 7).

Sted: »At man ikke har regnet denne Aa for at naa længere end til Søerne, kan man dog nok indse; thi med dette Navn (∅: Gudena) kaldes den i Folkemunde først ved Udløbet af Silkeborg Sø. Nær ved sit Udspring kaldes den af Folket Hammermølleaa, en Mil derfra Stovgaardsaa, og længere fremme Bredvadsaa og Vorvadsaa; fra Mos Sø hedder den Sønderaa, fra Knud Sø Allingaa og fra Bras Sø Remstrupaa«. Det er nu meget rigtigt, at de forskjellige Strækninger af Aaen benævnes med forskjellige Navne; men det er urigtigt, at Navnet Gudena ikke bruges i Folkemunde. Lærer K. Kristensen i Hesselballe (Uldum Sogn) skriver i et Brev af 2. Febr. 1900: »Jeg kan oplyse, at Navnet Gudena her er yderst almindeligt og kjendt af alle. Men til Adskillelse fra den saakaldte »lille Aa«, der udspringer i Bøgballe Kjær og derfra løber mod Vest hen nogle Hundrede Alen nord for Uldum og videre, indtil den under Boring falder i Gudena, kaldes den ogsaa »den store Aa«, og det er vist vanskeligt at sige, hvilket Navn der er det almindeligste. Derimod mene ældre Folk, at for et halvt Aarhundrede siden var Navnet »den store Aa« det mest brugte, hvad jeg da ogsaa selv mener at kunne bevidne, idet jeg har kjendt Gudena i over 40 Aar«. Denne Udtalelse af en i særlig Grad stedkjendt Mand er i Overensstemmelse med mange andre. Ja helt oppe ved Aaens Udspring i Øster Nykirke Sogn er Navnet Gudena blevet brugt, saa længe gamle Folk mindes. Dette siger jo dog ikke meget. Maaske er det Gliemanns Benyttelse af Navnet paa Amtskortet fra 1817, der strax har vundet Bifald, og gjennem Skoleundervisningen er det blevet udbredt blandt Egnens Befolkning. I saa Tilfælde tager den inderste Kjærne i Erslevs Paastand ingen Skade. Thi der er jo ingen Tvivl om, at hans Mening har været den, at Navnet Gudena oprindeligt hører

hjemme i Egnen nedenfor (o: nord for) Silkeborg, og at det ikke før 1817 har været benyttet om Aaens øvre Løb hverken af lærde Mænd eller af Egnens Befolkning. Saaledes ville Erslevs Ord blive forstaaede, og saaledes har han sikkert nok selv forstaaet dem — en Mening, der ikke kommer i Strid med det Faktum, at Navnet Gudenaas er blevet benyttet i Folkemunde ved Aaens øverste Løb i mere end 50 Aar. Men Erslev har alligevel, som vi skulle se, bestemt Uret, hvad Befolkningens Navnebrug angaar; omend det skal indrømmes, at Navnet Gudenaas syd for Søerne maaske har været dødt eller døende, da Gliemann i 1817 gav det nyt Liv. Herpaa kan jo den Omstændighed tyde, at det efter gamle Folks Mening brugtes sjældnere for 50 Aar siden end nu.

I de Indberetninger om deres Sogne, som Præsterne i Ribe Stift i Aaret 1638 og det følgende Aar indsendte til Professor Ole Worm, og som i 1875 — altsaa 11 Aar før Erslevs Skrift »Jylland« udkom — offentliggjordes af Dr. phil. Oluf Nielsen¹⁾, findes et Par interessante Meddelelser fra Gudenaasens øverste Løb. Præsten i Øster Nykirke, Hr. Peder Jensen, siger: »Norden fra Nykirke ligger den By Tinneth, hvor de tvende navnkundige Strømme ippes, som kaldes Guden Aa og Skiern Aa. Guden Aa løber i Øster, saalænge hun falder ud under Randers Bro udi Østerhav, udi hvilken fanges de kostelige Lax; men Skiern Aa løber i Vester ved Lundenis og under Skiern Bro hen udi den store Vesterhav, udi hvilken er og god Laxefang«²⁾. Præsten ved altsaa rigtig god Besked, og han siger udtrykkelig, at den Aa, som løber mod Øst, kaldes Gudenaas. Man tør dog maaske ikke af

1) Trykte i Danske Samlinger II R., 4 B., 1 ff.

2) Smst. S. 64.

hans Ord med Sikkerhed drage den Slutning. at Aaen allerede har ført dette Navn helt oppe fra sine Kilder ved Tinnet. Maaske han blot vil meddele, at den Aa, som løber mod Øst, er den samme, som længere nede kaldes Gudena. Hvor langt skulle vi da ned for med Sikkerhed at træffe Navnet? Ingenlunde til Egnen nedenfor Silkeborg. Kun omtrent $1\frac{1}{2}$ Mil frem; saa træffe vi paa Uldum Sogn. Præsten her, Hr. Anders Nielsen Bøgvad, omtaler først »en liden Aa, som kaldes Wuldum (o: Uldum) Aa«, og siger saa: »Vesten fra Byen løber en anden stor Aa, som kaldes Gunaa, hvilken tilligemed den liden Wuldum Aa haver sin Lob under Randers Bro i Havet. Ved samme Gunaa, norden og vesten fra Byen, ligger et stor Kjær ved Navn Gunkier, frugtbar med Græs og Høvling«¹⁾. Her have vi altsaa Navnet igjen. Thi at Præsten ved Stavemaaden »Gun« kun søger at gjengive Egnens Udtale, er selvfølgelig, i det mindste naar vi se hen til den foran anførte Udtalelse af Præsten i Nykirke, hvilken Udtalelse nu faar større Betydning for os. Og her ved Uldum kan der slet ikke være Tale om en »lærd« Overførelse af Navnet, da han jo ikke blot siger, at Aaen hedder Gudena, men ogsaa siger, at det store, næsten milevide Kjær, gennem hvilket den flyder, hedder Gudenkjær. Skjønt dette Navn er fuldstændig ukjendt nutildags saavel for gamle som unge²⁾, maa det have existeret og været i Brug i 1638. Det er Egnens Navnebrug, Præsten følger; herom kan der ikke tvivles. Vi naa altsaa til det Resultat, at Navnet Gudena har ikke i ældre Tid været for-

¹⁾ Smst. S. 65.

²⁾ I Følge ovennævnte Lærer K. Kristensens Meddelelse. — Kjæret har ikke, saaledes som Aaen, havt en Gliemann til at give Navnet nyt Liv.

beholdt Aaens nedre Løb, men har i 1638 i Folkemunde været benyttet om en Strækning af Aaens øverste Løb.

Hvor langt ned ad Løbet Navnet den Gang benyttes, vide vi ikke; men længe før vi naa Silkeborg, møde vi et Navn, som Erslev har kjendt, uden at det dog synes hos ham at have fremkaldt nogen Tvivl om hans Paastands Rigtighed. Efter at Aaen har berørt den vestlige Ende af Mossø, kommer i Ry Sogn den første sølignende Udvidelse af Løbet, kaldet Gudensø. Dette er vel at mærke ikke et i nyeste Tid lavet Navn. Det findes allerede benyttet i det 13de Aarhundrede, stavet Guthnesse (det er med bedre Ortografi Guthnæ-sæ = Gudnesø), og paa Valdemar Atterdags Tid, stavet som nutildags¹⁾. Men hvordan har Erslev tænkt sig at ville forklare dette Navns Forekomst her næsten 3 Mil ovenfor Silkeborg, hvis Navnet Gudena før 1817 kun havde hjemme nedenfor Silkeborg? De to Navne, Gudena og Gudensø, kunne jo dog i dette Tilfælde ikke godt være uafhængige af hinanden.

Medens det er ubestridt, at den omhandlede Aa nedenfor Silkeborg har baaret sit Navn fra Middelalderen af — sandsynligvis endda fra en langt fjærnere Tid — indtil Nutiden, er der dog et lille Forhold her, som maaske ikke bør lades upaaagtet. Den synes altid (?) i fordums Tid at benævnes »Guden«, uden Tilføjelse af Endelsen »-aa«, en Navneform, som enkelte Forfattere i Nutiden have gjenoptaget. Iøvrigt staves Navnet i Middelalderen snart »Guden« ligesom nu²⁾, snart »Guin« eller »Guen« efter Udtalen³⁾.

¹⁾ S. R. D. V, 247 og Ældste danske Archivregistraturer I, 247.

²⁾ Æ. d. A. II, 73; 92; 103. Fru Eline Gøyes Jordebog 257.

³⁾ Æ. d. A. I, 264; II, 172.

Skjønt Gudenaå saavel geografisk som juridisk set først udmunder og Randers Fjord begynder ved Ugelhusene 1^{1/2} Mil øst for Randers. saa er dog baade i Folkemunde og i Dokumenter Navnet Randers Fjord blevet benyttet ikke blot om den egentlige Fjord, men ogsaa om Aaløbet helt op til Randers. Denne Navnebrug, som vistnok i lange Tider har været éneherskende, stammer fra Middelalderen eller fra endnu ældre Tid. Allerede i 1424 tales der om en Fiskegaard i »Randers Fjord« udfor Kristrup Sogns Grund¹⁾. I Følge Erslev bruges i daglig Tale Betegnelsen »Fjord« helt op til Sønderbro ved Randers; først her begynder »Aaen«²⁾. Dette er vistnok i al Almindelighed rigtigt. Men der findes Exempler paa, at Fjordnavnet er blevet benyttet endnu længere op. Saaledes bruges i nogle Dokumenter fra 1460 og følgende Aar Navnet Randers Fjord ogsaa om Aaløbet udfor Vorup Enge »vesten Randers Bro«, som der udtrykkelig siges³⁾. Paa den anden Side synes vi ogsaa at have et nogenlunde sikkert middelalderligt Bevis for, at Navnet Gudenaå undertiden er blevet benyttet om den Del af Løbet, som ligger øst for Sønderbro. Nogle Tingsvidner og Synsbreve »under adskillige Datum«, som kun kjendes gjennem en Registratur fra 1558, angik »Essenbæk Klosters Fiskegaarde og rette Fiskeri i Guden«⁴⁾. Hvor i Guden? Ja, herom faa vi desværre intet at vide; men vi kunne slutte os dertil. Klosteret ejede Gods i Herrederne paa begge Sider af

1) Fru E. G.'s Jordebog 247. Den hed Dybegaard, af hvilket Navn der fandtes 2 Laxegaarde, begge nedenfor Sønderbro paa hver sin Side af Løbet (Stadfeldt: Beskrivelse over Randers Kiøbsted, S. 69 f.).

2) Ed. Erslev: Jylland 206.

3) Fru E. G.'s Jordebog 148 f. Nielstrup Sogn, som her nævnes, er det samme som nuværende Vorup Sogn.

4) Æ. d. A. II, 92.

Gudenaå milevidt ovenfor Sønderbro ligesaavel som nedenfor; men Fiskeribrevene ere registrerede mellem dets Breve paa Gods i Sønder Hald Herred. Her laa Klosteret selv kun 900 Alen fra den Del af Gudenaå, som i Folkemunde kaldes Randers Fjord. Her havde det i 1479 »frit Fiskevand fra Klosters Hestehave tager [ved] og saa til Halshøj«¹⁾. Der er altsaa al mulig Grund til at tro, at Navnet »Guden« i de omtalte Tingsvidner og Breve er brugt om Aaløbet ud for Essenbæk og Virring Sogne, hvor det følgelig den Gang har maattet kæmpe med og senere vige for »Randers Fjord«. Den Tid er næppe fjærn, da dette Navn igjen paa Strækningen mellem Sønderbro og Ugelhusene vil komme til at give Plads for Navnet Gudenaå, eftersom de fleste Geografilærere nutildags pleje at indprente deres Elever, at Randers ligger ved Gudenaå, ikke ved Randers Fjord.

Hvis Navnet »Randers«, som nogle have ment, betyder Randaaens Munding, saa have vi her et ældre Navn for Gudenaå, og vi have desuden et Bevis for, at Grænsen mellem Aa og Fjord i Oldtiden virkelig har været, hvor den endnu paa Trods af de geografiske Forhold sættes. I saa Tilfælde kan Vandet udenfor ogsaa være blevet kaldet Randaamundingens Fjord lige fra »Mundingen« ∴ fra Randers af. Saaledes mener Erslev, at det forholder sig²⁾, og Fund af Østers og andre Skal-

1) Top. Saml. paa Perg., Sønder Hald Herred, uden Nummer. At Halshøj maa søges ved Gudenaå i Virring Sogn, kan sluttes af Dokumentet. Navnet forekommer ogsaa i Kronens Skøder I, 449, Top. Saml. paa Perg., Sønder Hald Herred Nr. 58 og i Matriklen af 1664. Det har sagtens været Navnet paa den 31 Fod høje noget isolerede Banke, som findes fremskudt i Engene 500 Alen syd for Gudenaåens Munding. Den lille By Ugelhusene er i forholdsvis ny Tid opstaaet ved Bankens Vestside.

2) Ed. Erslev: Jylland 206.

dyr lige ved Randers vise, at Havet engang har gaaet helt op til Byen. Men hvor længe er det siden? Dette Forhold kan høre hjemme i en saa fjærn Tid, at det ikke kan have paavirket Navnebrugen, som vi nu kjende den. Hvis paa den anden Side Navnet Randers har en anden Oprindelse, og Naturforholdene nedenfor Byen i Oldtiden have været omtrent som nu — en Aa, ikke en Fjord —, saa kan Aaløbet ikke være blevet kaldet »Fjord«, og den virkelige Fjord kan ikke være bleven kaldet Randers Fjord. Thi en By, der i den ældste Middelalder var saa ubetydelig, at Færdselen over Aaen ikke tog noget Hensyn til dens Existens, men gik udenom $\frac{1}{4}$ Mil vestligere¹⁾, den var ikke i Stand til at give Navn til den $1\frac{1}{2}$ Mil fjærnedede Fjord. Navnet Randers Fjord kunde i saa Tilfælde først opstaa, da Fjorden blev den Vej, ad hvilken Handelsskibe stævnedede op til Kjøbstedet Randers. Navnet voxede udefra indad, og det er let forstaaeligt, at de »vejfarende«, som sejlede ind i en Fjord og lagde til ved Randers, kaldte den hele Vandvej Randers Fjord. Saaledes kan dette Navn være opstaaet, og saaledes kan det endog være opstaaet, selv om Navnet Randers har Betydningen Randaaens Munding.

Om nu Navnet Randers Fjord betyder Fjorden ved Randaaens Munding, eller det betyder Fjorden, som fører

¹⁾ I det nordvestligste Hjørne af Vorup Enge paa Gudenaans Sydside findes paa Generalstabens Kort anbragt Navnet Næsfærg. Her laa den i Middelalderen nogle Gange omtalte Næsfærggaard (Repert. Dipl. II, 128; Æ. d. A. I, 96; Fru E. G.'s Jordebog 226, 244, 248, 253), hvis Navn viser, at her maa Overfartsstedet have været, før Randers Bro byggedes (mellem 1086 og 1157). I 1391 nævnes Gaarden som øde, og den har aldrig rejst sig siden. Blandt dens tilliggende Ejendomme nævnes den fra Folkevisen om Niels Ebbesen bekjendte Skov Fruerlund: »Saa rede de til Fruerlund, der bunde de deres Heste« (S. Grundtvig: Danmarks Folkeviser i Udvalg, S. 467).

op til Randers, tør vi ikke med Sikkerhed afgjøre, skjønt det sidste paa Forhaand synes os mest sandsynligt. Har Navnet denne sidst nævnte Betydning, kan det, som paa- vist, ikke være ældre end Middelalderen. Da vi imidler- tid ikke godt kunne tænke os Fjorden uden Navn i Oldtiden og den ældre Middelalder, maa vi i saa Tilfælde forudsætte et andet Navn for den; og virkelig ere vi i Stand til at godtgjøre, at den egentlige Fjord uden- for Ugelhusene i en fjærn Fortid har baaret et andet Navn end det nuværende, hvad mærkeligt nok ikke synes at være blevet iagttaget¹⁾, skjønt de Do- kumenter, som vi i det følgende ville anføre, paa en enkelt Undtagelse nær have været trykte i snart 60 Aar, ja et enkelt har været trykt i en meget læst Bog i om- trent 70 Aar. Erslev siger, at den nuværende Grund Fjord — en Sidegren af Randers Fjord med Navn efter Landsbyen Grund — forud har heddet Gudumfjord, og han henviser til en Afskrift af en »Rigsretsdom« fra 1656, som har været udlaant til ham fra Gammel Estrups Ar- kiv²⁾. Det er muligt, at der i dette Dokument virkelig er Tale om Grund Fjord. Saa er Erslevs Fejl undskyldelig. Men hvordan Pastor Karl Hansen i sin »Danske Ridder- borge« (trykt 1832) kan sige det samme, er en Gaade³⁾. Han var personlig kjendt med Egnen og har kjendt de herhen hørende Dokumenter, som vi i det følgende ville anføre. Et af dem har han endog aftrykt i Uddrag. Saa forandrer han tilmed ved en dristig Etymologi (?) Navnet Gudumfjord til Guddomsfjord(!).

Lad os nu se, hvordan det forholder sig med dette Navn. I Fru Anne Krabbes Kopibog⁴⁾ findes opbevaret

1) Se dog i det følgende S. 479 under Texten.

2) Ed. Erslev: Jylland 207.

3) Karl Hansen: Danske Ridderborge 10 f.

4) Gl. kgl. Saml. Nr. 844 Fol., Bl. 151, og Repert. Dipl. II, 169.

i Afskrift en dansk Oversættelse af et Skødebrev fra 1375, i hvilket Bo Leigel bekjender, at han har skødet til Jens Mus »min Hovedgaard Stienholt, item Kallisgaard med alt mit Gods i Vore Sogn med den Dal Boeldedal til Fjorden Guthumfjord«. Vore Sogn grænser til Randers Fjord, men ikke til Grund Fjord, og om end det maa indrømmes, at Sognets Udstrækning vistnok er mindre nu end i Middelalderen¹⁾, er der ikke megen Sandsynlighed for, at det nogensinde har grænset til Grund Fjord. Men der findes flere Dokumenter, som udtrykke sig tydeligere. I 1558 fældedes der paa Kongens Retterting Dom i en Sag mellem Bjørn Andersen paa Stenalt og Bønderne i Vore²⁾. Sagen drejede sig bl. a. om »en Eng, Ejendom og Fædrift, . . . som er liggendes hos disse efterskrevne Skjel, som er fra et Dige, som løber lige neder fra Stenolt og saa fram ad en Sten, som ligger lige neder ad det Dige-Ende, og saa neder til Gudom Fjord . . .«. Begge Parter fremlagde i Retten en Mængde gamle Dokumenter, af hvilke nogle delvis gjengives i Dommen. Saaledes fremlagde Bjørn Andersen »Kong Eriks Laasebrev under Datum 1433, lydendes, at en ved Navn Las Mus var lovligen tildømt en Hovedgaard, man kalder Stienolt, og en Gaard, man kalder Kalitzgaard, med andet Gods udi Vore Sogn liggendes, som er af den Dal, man kalder Bodedal, og til det Vand, man kalder Gudefjord«. Texten i Skødebrevet fra 1375 har aabenbart, som naturligt er, ligget for ved denne Doms Affattelse. Endvidere fremlagde Bjørn Andersen Kong Kristian I's Stadfæstelsesdom af

1) Adskillige Ting (deriblandt det ovenfor citerede Skøde) tyde paa, at Stenalt i Middelalderen har hørt til Vore Sogn.

2) Dommen, som i Uddrag indeholder de i det følgende anførte Dokumenter, er trykt i Kolderup-Rosenvinges »Udvalg af gamle danske Domme« II, 260 ff.

1468 paa en Lavhævd paa Stenalt »først som er fra den Dal, man kalder Bodeldal, og saa til det Vand, man kalder Gudenfjord, og uppaa den nørre Side op til Torpmarken og saa langt, hun rækker, og saa uppaa den søndre Side op til Ørsted Markskjel saa langt, som hun Ørsted Mark rækker, og saa langs med Holitzbiere Markskjel og saa neder til Gudefjord . . .«. Her, hvor Hollendsbjerg Markskjel udtrykkelig nævnes som Sydgrænse for den Ejendom, som grænser til Fjorden, her kan der paa ingen Maade være Tale om, at denne Fjord kan være identisk med Grund Fjord, som selv ligger syd for Hollendsbjerg Mark. Men dette bliver, om muligt, endnu tydeligere, naar vi læse et Par af de Dokumenter, som de Vore Bønder fremlagde i Retten ved samme Lejlighed. Et Tingsvidne af Rougsø Herredsting fra 1467, stadfæstet af Viborg Landsting i 1471, lød paa, at »fem Selvejrbønder af Vore vare paa Vore Enge, som kaldes Mede-Enge, og der indvorde deres Gaarde, Huse og Jorder, Kjær og Moser fra Præstekjær og vester ud i Gudumfjord til Midtstrømme og saa fra Holitzbiere Bæk og saa nør til Karde Bæk . . .«. Et andet Tingsvidne af samme Ting fra samme Aar var af samme Indhold, at »Vore Mark med Ager, Eng, Fælled, Fædrift, Kjær og lodskift Enge fra Skalmdige og saa sønder til Holitzbiere Bæk og saa fra Præstekjær Dige og saa vester ad til Randers Fjord, det haver ligget til Vore By mere end femsindetyve¹⁾ Vintre ulast og

1) Skjønt det ikke vedkommer selve vort Æmne, bør ovenstaaende interessante Talord dog et Øjeblik fængsle Opmærksomheden. Kolderup-Rosenvinge siger i en Note under Texten: »Maaske en Skrivefejl for halffemsindstuge; ellers maatte femsindstuge betyde hundrede«. Her er naturligvis ingen Skrivefejl; Ordet betyder 5 Gange 20, altsaa hundrede. Dr. Oluf Nielsen har i Indledningen til sin Udgave af »Gamle jyske Tingsvidner«

ukjært, førend Hr. Anders Jakobsen af Stienolt gjorde der Lavhævd paa med Magt og Vælde«. Om Stederne Præstekjær, Skalmdige m. m. endnu kunne paavises eller ikke, er her uden al Betydning. Sydgrænsen for det her omhandlede Areal er i begge Tingsvidner Hollendsbjerg Bæk, som nødvendigvis maa være identisk med den Bæk, som nu kaldes Stenalt Møllebæk; Østgrænsen er det ukjendte Præstekjær, og Nordgrænsen er i det ene Dokument det ukjendte Skalmdige, i det andet Dokument Kare Bæk, som endnu bærer det samme Navn¹⁾. Det er altsaa i det væsentligste Vore Sogn i det nuværende Omfang og de syd for liggende Stenalt Marker og Enge, som omhandles i Dokumenterne. Dette Sogns og Engenes Vestgrænse er netop Randers Fjord, hvilket Navn jo ogsaa bruges i det sidst citerede Tingsvidne. I det foregaaende Tingsvidne fra samme Aar kaldes samme Grænse Gudumfjord. Med Grund Fjord kan der under ingen Omstændigheder blive den mindste Berøring.

Det er altsaa godtgjort ved flere paa dette Punkt fuldstændig overensstemmende Dokumenter, at det er den nuværende Randers Fjord, som i Middelalderen har baaret det Navn, man hidtil har

Side XXII f. gjort Rede for denne gamle vstdanske Tællemaade at betegne Tallene efter Snese. Han er tilbøjelig til at mene, at de nu over hele Danmark gjældende Navne for Tallene 50—90 ere overførte fra Jylland til det øvrige Danmark. Men i Jylland bleve i Middelalderen ikke blot disse Tal betegnede efter Snese. Han nævner ogsaa Exempler paa Brugen af Former som »seksinnetyve« (= 120) o. s. v. lige til »eloff sinnestyve« (= 220). Da han imidlertid ingen Exempler anfører for Tallene 100 og 200 betegnede paa den Maade, kunde den Tanke ligge nær, at netop disse ikke bleve betegnede efter Snese. Nu se vi altsaa, at dette godt kunde lade sig gjøre for Tallet 100's Vedkommende.

¹⁾ Se Generalstabens Atlasblad »Udbyhøj«. Selv et mindre Kort vil iøvrigt være tilstrækkeligt til Orientering.

anset for Grund Fjords gamle Navn. Den af Erslev paaberaabte Dom fra 1656, hvilken ogsaa Karl Hansen har kjendt, kan ikke omstøde dette Resultat, hvordan end dens Ordlyd er.

Nu rejser sig det Spørgsmaal: Hvordan lød da egentlig Randers Fjords ældgamle Navn? Vi se jo, at det i ovennævnte Dokumenter optræder under hele 3 Former: Gudumfjord, Gudefjord og Gudenfjord. Hvilken af disse Former er nu den rette? Intet af de gamle Dokumenter have vi i Original. Skødebrevet fra 1375 er bevaret i forskellige Afskrifter fra Tiden omkring 1600 og senere; men til Grund for disse Afskrifter har ikke det originale latinske Dokument ligget, men en yngre dansk Oversættelse deraf. Alle de andre ovenfor citerede Dokumenter findes optagne i Dommen af 1558. Det er iøvrigt ikke blot mellem de forskellige Dokumenters Navneformer indbyrdes, at der træder Uoverensstemmelser frem; ogsaa mellem forskellige Afskrifter af det samme Dokument findes saadanne, og Lavhævdsskæftelsesbrevet af 1468 har to Gange Navneformen Gudennfiordtt og en Gang Gudefiortt. Ad ren tekstkritisk Vej, hvis Enkeltheder vi ikke her skulle komme ind paa, kan man naa frem til en overvejende Sandsynlighed for, at Skødebrevet af 1375 har havt Navneformen »Guthænfiord«¹⁾. Dette Resultat naas, uden at vi

1) Endelsen »om« eller »um« optræder som ualmindelig hyppig Fejl i Stednavnes Endelser i de gamle Haandskrifter. Det var i Forvejen en almindelig Endelse; netop derfor gjør Læse- og Skrivefejlene den endnu almindeligere. Navnlig Endelsen »ow« bliver hyppigt forvandlet til »om« eller »um«; men ogsaa Endelsen »en« maa finde sig i denne Forvanskning. I et Mage-skiftebrev fra 1579 (Kronens Skøder I, 195) nævnes nogle Gaarde i Medelsom Herred, Vinge Sogn, Ulstrup By, »hvis Ejendomme løbe ned paa Gudum«. Her staar »Gudum« jo uomstødelig sikkert for »Guden« (o: Gudenaa). Og et Exem-

tage Hensyn til Navnet paa den Aa, som sender sin Vandmængde ud i Fjorden. Nu tage vi Navnet »Gudenaa« til Hjælp. Den Fjord, i hvilken Aaens Vand udtømmes, kan hedde Randers Fjord eller have et hvilket-somhelst i lydlig Henseende fjærntliggende Navn. Men udmunder Gudenaa i Gud..fjord, maa vi uden Tvivl have Lov til at restaurere det af Tidens Tand medtagne Fjordnavn paa en saadan Maade, at Resultatet bliver: Gudenaa udmunder i Gudentfjord.

Efter at være naaede saa vidt, kunne vi benytte en Hjælp, som uformodet sendes os fra det fjærne Island, og som pludselig sætter os tilbage til et Tidspunkt 3¹/₄ Aarhundrede forud for Skødebrevet af 1375. Snorre Sturlassøn fortæller i Harald Haardraades Saga¹⁾, at denne Konge, da han havde raadet for Norge een Vinter og Vaaren kom (altsaa i 1048), bød Leding ud af hele Landet og styrede syd paa til Jylland, hvor han hærjede og brændte vidt og bredt om Sommeren og »lagði inn i Goðnarfjörð«. Medens de laa her, lavede Kongen i Forening med Tjodolf Skjald et lille Digt, i hvilket sagdes, at Skibene nu laa for Anker »i Goðnarfirði«, og at de næste Sommer skulde ankre endnu sydligere. Det kan ikke af Sammenhængen ses, hvor paa Jyllands Kyst denne Goðnarfjörðr skal søges. Kun kan den ikke være identisk med Limfjorden, som hos Snorre bærer sit endnu gjældende Navn, og den kan heller ikke søges nær Landets Sydgrænse, som Digtets Slutning viser. Navnets første Led »Goðnar« er Ejeform af »Goðn«, svarende til et dansk »Gothæn«, i Ejeform »Goth(æ)næ«.

pel fra nyere Tid —: Paa Generalstabens Kort (Atlasbladet »Herning«) findes anbragt Navnet »Gudumkjær« i en Mose eller Eng nord for Gjellerup i Hammerum Herred. Det er utvivlsomt, at denne Mose hedder Gudenkjær (se i det følgende S. 482).

¹⁾ C. R. Ungers Udgave af Heimskringla S. 570.

Fjordens danske Navn vilde altsaa i den ældre Middelalder blive »Goth(æ)næfiorth«. Gudensø hed, som vi have set, i det 13de Aarhundrede Guthnesse, med bedre Ortografi »Guthnæsæ«. Der er altsaa slet ingen Tvivl om, at isl. Goðnarfjörðr (= dsk. Gothnæfiorth) er den senere Middelalders Guthænfiorth, og har Endelsen i dette Navns første Led hidtil været noget tvivlsom, saa maa nu enhver Tvivl forstumme: Gudenfjord er — med moderne Ortografi — det ældgamle Navn for Randers Fjord¹⁾.

Vi have altsaa med Hensyn til vort Lands længste Vandløb naaet et Resultat, der ikke blot strider mod tidligere Forfatteres Meninger, men ogsaa mod, hvad vi paa Forhaand skulde vente, idet det er godtgjort, at der har været en Tid, da Navnet Guden(aa) i Folkemunde

1) At en Fjord paa Jyllands Kyst i Heimskringla betegnedes med Navnet Goðnarfjörðr, har naturligvis været kjendt i lange Tider. Det laa paa Forhaand nær at formode, at hermed mentes Randers Fjord; men mere end en Formodning kunde det ikke blive uden Kjendskab til Skødet af 1375 og de i Dommen af 1558 indeholdte Dokumenter. Stadfeldt siger i sin »Beskrivelse over Randers Kiøbsted« (trykt 1804), at Snorres »Godnar Fiord i Jylland upaatvivlelig bliver at forstaae om Randers Fiord« (S. 12). Det samme forudsættes af Adjunkt Arnesen i Frederikshald, som har udarbejdet Registret til Ungers Udgave af Heimskringla. Ligeledes gaar O. Rygh i Registret til den af P. Munch og ham selv udarbejdede Oversættelse af Heimskringla m. fl. Sagaer ud fra det samme. For disses Vedkommende foreligger der dog vel kun en heldig Gjætning. Det samme synes at være Tilfældet med Dr. Oluf Nielsen, som i »Blandinger« I, 184 nævner Harald Haardraades Vers, men ikke Dommen af 1558. Justitsraad Neckelmann har vist havt Betingelserne for at vide Besked. Han siger i sin »Randers Kjøbstads hist.-top. Beskrivelse«, den alm. Dels 1ste Hefte (trykt 1833) S. 5, at Fjorden i gl. Tingsvidner fra dens Sydside kaldes »Guden«. Men den Maade, han udtrykker sig paa, gjør det tvivlsomt, om han virkelig tænker paa den egentlige Fjord udenfor Ugelhusene. »Gudumfjord« tyder han galt.

var gjældende lige fra Aaens øverste Løb til dens Munding, ja at det endog har været overført paa den udenfor liggende Fjord. Men hermed er dette Navns Mærkværdigheder ikke udtømte.

· Det ses af samme, ovenfor omtalte, Samling af Præsteberegninger til Professor Ole Worm fra 1638, — Udgiveren Dr. Oluf Nielsen har i en Efterskrift gjort særlig opmærksom derpaa, — at vort Lands næstlængste Vandløb har i Fortiden baaret det selvsamme Navn. Det er den saakaldte Stora eller Holstebro Aa. Præsten til Gjørding, Vemb og Bure, Hr. Christen Pedersen, meddeler, at paa Sydsiden af hans Sogne er der en stor Aa, »kaldes Gujen Aa, løber øster fra igjennem Holstebro lige vester ud i Fjorden og i Vesterhavet«. Ved Omtalen af Vemb Sogn kommer Navnet igjen: »Imellem Vemb og Bure Sogne udflyder en Bæk af en liden Kjær og løber sønder ned gjennem en liden Dal, kaldet Kjelling Sig, udi Gujen Aa«. Endelig: »I Bure Sogn findes en Bæk, som udflyder af en Mølle-dam, liggendes norden Kirken, og løber sønder paa ned igjennem en Dal østen ved Kirken i Gujen Aa«¹⁾. At den her omhandlede Aa er Storaen, kan man overbevise sig om ved at kaste Blikket paa et hvilket som helst nogenlunde godt Danmarkskort, og at Stavemaaden »Gujen« ikke gjør Navnet forskjelligt fra »Guden«, ved enhver, som har lidt Kjendskab til jydsk Udtale. Men Navnet forekommer ogsaa længere oppe i Landet. Præsten i Mejrup øst for Holstebro, Hr. Christen Christensen, siger: »Sønder fra Meirup Kirke ligger Gudden Aa, en stor River, som skiller Meirup Sogn fra Tvis Kloster og Tvis Sogn, hvilken haver sin første Oprindelse udi Hammerum

¹⁾ Danske Samlinger II R., 4. B., 14 f. Sml. O. Nielsen: Hjern og Ginding Herreder, S. 296, hvorefter Navnet forekommer 1504 og synes at være i Brug endnu.

Herred og løber fra Meirup Sogn hen i Vester imellem Tvis Kloster og Meirup Præstegaard og siden løber her i Vester igjennem Holstebro og omsider hen udi Vesterhav«¹⁾). Kan man ønske sig en sikrere Beskrivelse af, hvilken Aa der menes, og kan man ønske sig Navnet stavet bedre? De andre Præster, hvis Sogne grænse til Aaen, kalde den i Almindelighed blot »en stor Aa« eller »den store Aa, som løber gennem Holstebro«. Præsten i Tvis bruger dog udtrykkelig Navnet »Storaa«²⁾). Saa sker det højt oppe i Landet, at Præsten i Sinding siger om Aaens østlige Hovedgren: »Norden og østen om Sinding Sogn løber en Aa, kaldes her Neder Strifell«³⁾); men op bedre mellem Tøring og Sunds har den en anden Navn«. Det er sandsynligvis dette andet Navn, som Præsten i Gjellerup, Hr. Niels Jensen Gjellerup, meddeler os, og som fængsler vor Interesse. Han siger: »Norden for samme Gaard (o: Ringstrup i Gjellerup Sogn) ligger en liden Aa, kaldes Guddenkier Aa, hvilken haver sit Udspring af en Kjær to Mile østen for vor Sogn, kaldes Kjærshoved Kjær«⁴⁾). Naar Aaen hedder Guden-

1) Smst. S. 16.

2) Smst. S. 58. — Som Kuriosum kan mærkes, at Præsten i Ulborg siger, at »en stor Aa løber ind af Fjorden gennem Sog-
nen« (S. 28). Paa samme Maade udtrykker Præsten i Skjærbæk (Sønderjylland) sig om »Husum Aa, som løber ind af Havet« (S. 120).

3) I »Blandinger« I, 230 omtaler Dr. Oluf Nielsen det mærkelige Navn »Strifell«. Ved »Fel« synes han efter de Exempler, han anfører, at forstaa et vandrigt eller sumpigt Sted. Pastor L. Varming har tidligere i nærværende »Samlinger« (8 B., 270) anført et jydsk Ord »Fæle« med en saadan Betydning. Første Led af Sammensætning behandler O. Nielsen ikke. Opmærksomheden kan her henledes paa, at omtrent 2400 Alen udenfor Vejle Bygrænse, kort før man naar Himmelpinden, gaar Vardevejen over en lille Bæk, som kaldes »Stribæk«, udtalt med Stød paa »i«.

4) Danske Samlinger II R., 4. B., 52 f.

kjær Aa, følger det af sig selv, at Kjæret, den gennemløber, hedder Gudenkjær. Dette Navn er ogsaa bevaret for samme Kjær til den Dag idag. At det paa Generalstabens Kort kaldes Gudumkjær, og at Postadressebogen (1897) har Navnet Gudumkjær Huse, kan ganske vist vække Tvivl om, hvorvidt Præsten i 1638 har gjengivet Navnet i dets rette Skikkelse. Men denne Tvivl kan let fjæernes. En Dame i Vejle (Fru Andersen), som er født og opvoxet i Gjellerup, og hvis Forældre ejede Jord i Kjæret, mener ikke at have hørt anden Navneform end Gudenkjær. Stedets nuværende Præst, Hr. A. Kastrup, giver i et Brev af 2. April 1900 følgende Oplysning: »Udtalen af omtalte Navn er forskjellig. Nogle lader *m* (i Gudumkjær) komme temmelig tydeligt frem; hos andre er det derimod et tydeligt *n*, der høres, altsaa Gu(d)enkjær; dog tror jeg nok, at dette sidste er det almindeligste«. Der synes herefter ikke Plads for Tvivl: Kjæret hedder den Dag idag Gudenkjær ligesom i 1638; men Formen Gudumkjær har (fra en af Matriklerne?) sneget sig ind i Skriftsproget og er nu i vor læsende Tid ogsaa i Begreb med at snige sig ind i Talesproget. Lad os beholde dette Minde om Storaasens gamle Navn i uforvansket Skikkelse! Om det Kjæret gennemstrømmende Vandløb siger Pastor Kastrup, at »Navnet Guden Aa eller Gudum Aa bruges ikke; det er stedse »Bæk«, der sættes til Ordet Guden- eller Gudumkjær«.

Hvad betyder nu det Ord »Guden«? Det er ingenlunde vor Mening fuldt ud at besvare dette Spørgsmaal — af gode Grunde. Vi ville blot advare mod en mindre vel begrundet Mening og maaske give et Fingerpeg i en anden Retning. Dr. Oluf Nielsen har gjort opmærksom paa, at Byen Gundsømagle i Sømme Herred paa Sjælland, som ligger ved en temmelig stor Sø, i Middelalderen kaldes Guthensø. Han siger i den Anledning, at

Guthen »altsaa tydelig er et almindeligt Navn paa rindende Vand«¹⁾, hvilke Ord delvis ere gjentagne i 3die Udgave af »Trap: Kongeriget Danmark« ved Omtalen af Gundsømagle²⁾. Denne Tydning vilde have været paa sin Plads, hvis den var bleven gjemt til Omtalen af Gudenaa eller Storaa i Jylland; men ved Byen Gudensø, som har sit Navn ikke efter en Aa, men efter en Sø af Navnet Guden, synes den mindre træffende. Naturligvis har Gundsømagle Sø et Afløb; det er ret uanseligt, hedder Saltvad Aa og fører Søens Vand hen til den kun $\frac{1}{4}$ Mil fjærntliggende Roskilde Fjord. Man kan naturligvis ikke antage, at dette lille Afløb har heddet Gudenaa, og at Navnet derfra er overført paa Søen. Lige-saa lidt kan man betegne Søen som »rindende Vand«.

Lad os derfor foreløbig forlade det sjællandske Guden og vende tilbage til de tvende jyske Aaer af dette Navn. Ved dem begge er Forholdet det, at vi have en meget stor Mose ved Navn Gudenkjær; herigjennem løber en Aa, som har sit Udspring et Par Mil ovenfor Mosen og i det mindste fra sit Løb gjennem denne til sit Udløb i Havet kaldes Guden(aa), en Strækning i det ene Tilfælde paa over 20 Mil, i det andet Tilfælde paa omtrent 12 Mil. Er det nu Moserne, som have laant deres Navn fra Aaløbene, eller er det Aaløbene, som have laant deres Navn fra Moserne? Et saa langt Vandløb som Gudenaa kan ikke paa een Gang i Tidernes Morgen have faaet et Navn, fælles for den hele Strækning fra Uldumkjær til Udbyhøj. Dertil er Aaens og dens Omgivel-sers Udseende og hele Karakterpræg altfor forskjellig-artet ved det øvre, mellemste og nedre Løb. Tilmed synes Oldtiden jo at have havt stort Forraad af Benæv-

¹⁾ »Blandinger« I, 184.

²⁾ II, 322. Her ere dog Ordene »altsaa tydelig« ombyttede med et »maaske«.

nelser for rindende Vand. Ord-mangel kan ikke have været Faktor i denne Navnedannelse. Det kan derfor ikke være andet, end at hver Egn's Beboere oprindelig maa have brugt hver sit Navn, og Navnet Guden maa, hvad end dets Betydning er, oprindelig have været indskrænket til en mindre Strækning af Aaen. Vi saa, at vi allerede i den ældre Middelalder finde det brugt allerlængst nede om Randers Fjord, medens vi først saa sent som 1638 finde det brugt oppe ved Uldum. Dette beror dog sandsynligvis kun paa en ren Tilfældighed, for en Del maaske blot paa, at vi ikke have anstillet Undersøgelse efter gamle Dokumenter, men kun have benyttet dem, vi tilfældigvis have truffet paa. Forekomsten af Navnet Gudensø i det 13. Aarhundrede tyder jo ogsaa paa gammel Brug af Navnet Guden langt ovenfor Silkeborg. Har nu Navnet bevæget sig opad Strømmen eller nedad den? Er det tænkeligt, at Navnet i Oldtid eller Middelalder har kunnet være i Stand til at forplante sig saa at sige mod Strømmen fra Egnen nedenfor Silkeborg gennem de store Skove og Søer til Vejle Amts Grænse? Det er maaske ikke helt utænkeligt, at det kunde naa frem gennem Søerne, hvis vi tør antage, at Munkene i Em Kloster have været behjælpelige dermed. De havde jo tidligere boet i Sminge og kunde ikke være uvidende om, at det var det samme Vand, som flød forbi Em og Sminge. Men det synes utænkeligt, at Forholdene kunde udvikle sig i den Grad ensartet baade ved Gudenaa og ved den nuværende Stora: begge Steder skulde Navnet være naaet op til det øverste Løb, begge Steder skulde det have fulgt netop den Gren, som havde sin Kilde længst borte, begge Steder skulde Navnet fra et ret uanseligt Vandløb være blevet overført paa store Mosestrækninger. Nej! Navnets Oprindelse og Forplantning er foregaaet paa en anden Maade, og

Navneformen »Gudenkjær Aa« viser os muligvis Vejen. Den tyder jo paa, at det er Kjæret, som har givet Aaen Navn — ikke omvendt. Gaa vi ud fra, at Navnet »Guden« i den fjærne Oldtid har været en Slags Fællesbetegnelse for Kjærstrækninger af en vis Størrelse, et vist Udseende eller maaske en vis botanisk Karakter, at man altsaa brugte — eller kunde bruge — Betegnelsen »Guden«, naar visse, for os nu ukjendte, Forhold vare til Stede, saa er det naturligt, at vi træffe Navnet Gudenkjær paa flere Steder her i Landet. Ligesaa naturligt er det, at det Vandløb, som gjennemstrømmede et saadant Kjær og for en stor Del fik sin Vandmængde derfra, af den nedenfor Kjæret boende Befolkning blev kaldet Gudenkjær Aa eller Gudena. Et Kjær, som i den Grad laa hindrende i Vejen for Færdselen fra Nord til Syd som Kjæret ved Uldum, maatte være kjendt milevidt ud i begge Retninger, hvilket maatte bidrage til Navnets Vandring ned langs Aaens Løb. Den første sølgigende Udvidelse af Løbet fik ganske naturligt Navnet Gudensø¹⁾, medens dette Navns Forekomst ved den sydligste Udvidelse af Løbet ikke synes forklarlig, hvis Navnevandringen har fundet Sted fra Nord til Syd. Nedenfor Silkeborg brugtes i tidligere Tid Navnet »Guden« uden Tilføjelse af Endelsen »-aa«; men dette behøver ikke at betyde andet, end at Navnets Oprindelse i Middelalderen var glemt. Er Navnet vandret fra Syd mod Nord, maa denne Vandring have fundet Sted i Oldtiden, siden Maalet, Randers Fjord, allerede var naaet forud for 1048.

1) Mossø ligger ganske vist syd for Gudensø; men dens Længderetning fra Øst til Vest er vinkelret paa Gudenaens Retning, og Aaen tangerer kun Søens nordvestlige Hjørne. Det er derfor mindre rigtigt, naar det i Almindelighed siges, at Gudena »gjennemløber« Mossø.

En saadan Navnevandring har jo utvivlsomt krævet Aarhundreder for at fuldbyrdes.

Hvis den her fremsatte Formodning er rigtig: at Navnet »Guden« i sin første, fjærne Oprindelse ikke har været Navn for rindende Vand, men for Enge, Moser eller Kjær af en vis Beskaffenhed, saa bliver Navnet »Gudensø« paa Sjælland os fuldt forklarligt. Omkring den meget langstrakte Gundsømagle Søes vestre Ende ligge udstrakte Enge, som maaske i en fjærn Fortid have baa-ret Navnet Guden. I saa Tilfælde maatte Søens vestlige Ende næsten med Nødvendighed faa Navnet Gudensø, hvilket Navn da som i talrige andre Tilfælde kunde overføres paa de Byer, som rejste sig ved Kanten af Engene. Beboerne her boede *ved* Gudensø, senere *i* Gudensø; nu bo de i Gundsømagle og Gundsølille. Der bliver endvidere Mulighed for, at endnu en By her i Landet gjenmer Navnet »Guden«. I Hassing Herred i Ty findes Byen Gudnæs. Den kaldes i Tiden kort før 1500 Guddenis og Gudenæs¹⁾ og 1556 Gudennes²⁾. Da Byen ligger ved et i Limfjorden udskydende Næs, er sidste Led af Navnet jo let nok at forstaa. Byen har Navn efter Næsset. Men lige indenfor dette, nu adskilt derfra ved selve Byen, ligger der Enge³⁾, som maaske kunne have fremkaldt Navnet Guthennæs, hvilket let blev til Gudenæs fra det Øjeblik af, da Navnets Oprindelse var glemt.

¹⁾ Æ. d. A. I, 227. K. Aagaard i sin »Beskrivelse over Thy« (trykt 1802) siger endnu Gudenæs (S. 196).

²⁾ Kronens Skøder I, 51.

³⁾ Generalstabens Atlasblade »Vestervig« og »Dragstrup«.